

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Özel Sayı | Special Issue

Cilt | Volume 23 • Sayı | Issue Din ve Coğrafya

Nisan | April 2024

İbn Havkal ve Şûretü'l-arz Adlı Coğrafya Eseri*

Ibn Hawqal and His Geography Work Entitled Şûrat al-ard

Faruk KORKMAZ

Arş. Gör. | Res. Asst.

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü

Bolu, Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal University, Department of Islamic History and Art

Bolu, Türkiye

farukkorkmaz@ibu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-9682-296X>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 28.12.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 01.04.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.04.2024

Atıf | Cite As

Korkmaz, Faruk. "İbn Havkal ve Şûretü'l-arz Adlı Coğrafya Eseri". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/Din ve Coğrafya (2024), 155-174. <https://doi.org/10.14395/hid.1411190>

* Bu makale 5-6 Ekim 2023 tarihlerinde gerçekleştirilen Din ve Coğrafya Sempozyumu'nda sunulan "İbn Havkal ve Şûretü'l-arz Adlı Coğrafya Eseri" başlıklı bildirinin geliştirilmiş halidir.

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışma için etik kurul izni, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'nun 09.12.2021 tarihli ve 2021/286 numaralı kararı ile alınmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

* This article is the enhanced version of the paper titled "Ibn Hawqal and His Geography Work Entitled Şûrat al-ard," presented at the Religion and Geography Symposium held on October 5-6, 2023.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: Ethics committee permission for this study was obtained with the decision of Hitit University Non-Interventional Research Ethics Committee dated 09.12.2021 and numbered 2021/286. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Ibn Hawqal and His Geography Work Entitled *Şūrat al-arḍ*

Abstract

This article will explore the biography of Ibn Hawqal, an Islamic geographer who lived in the 10th century, a period in which Islamic geography witnessed significant advancements. The discussion will delve into his life, ongoing debates related to him, his scholarly activities, and an analysis of his notable work, *Şūrat al-arḍ*, a geography book depicting the Islamic regions during his time from various angles. Furthermore, another topic to be addressed is the general characteristics of the information presented by the work in various areas such as geographical, socio-cultural, economic, and administrative aspects. In this study, an attempt will be made to determine the method followed by Ibn Hawqal in his book, the sources he utilized, the factors that led him to compose his work, whether he applied the principles and methods of the Balkh geographical school to which he belonged, and whether he introduced a new method to geography writing distinct from previous geographers. Ibn Hawqal was originally from Nasibin (Nisibis) and received a solid education in the prominent centers of knowledge, Baghdad and Mosul, during his time. Although there are some claims regarding the ideologies and beliefs he adhered to, they have not yet been conclusively determined. Not only did he engage in scholarly pursuits, but he also participated in a Byzantine campaign as a member of the state's army. From his childhood years onward, he harbored a great curiosity for geography. He not only earned his living through trade but also leveraged his profession to advantage by gathering information about those places from merchants coming from other regions. Distinguishing himself from other geography scholars, he wrote his book based on the notes he obtained through the extensive travels he undertook. He traversed region by region from Khurāsān and Mā Warā' al-nahr to al-Andalus, from Anatolia to the farthest points of Arabia, exploring the Earth. Devoting approximately thirty years of his life to exploring Islamic cities, Ibn Hawqal demonstrated great meticulousness regarding the accuracy and reliability of the narratives included in his work. After personally verifying the information about cities he heard from others through actual journeys, he wrote them in his book. The author not only composed *Şūrat al-arḍ* based on his own observations but also consulted with other geographers of his time, notably al-Istakhri, to benefit from their experiences and knowledge. He also drew from previously written sources, as well as from the Quran and Hadiths. One of the notable features of his book within the scholarly community is his practice of drawing maps of the regions he provides information about and offering detailed explanations. It is stated that this geography book was prepared taking into consideration the writing method of the Balkh geographical school. The work not only contains information about the lives and cultures of Muslims but also writes valuable narratives shedding light on the histories and traditions of foreign nations. In this regard, the corpus conveyed by Ibn Hawqal regarding the Turks holds great significance. One of the points where the author distinguishes himself from other geographers in his field is breaking away from the tradition of explaining the map commissioned by the Abbasid Caliph al-Ma'mūn in geography books. He deviates from this practice by not allocating any space to this map and instead emphasizing his own observations as the primary source. On the other hand, he endeavors to determine not only the current structure of a settlement in his time but also the past political, economic, and cultural history of the region. The author, touching upon various subjects such as commonly used measures, weights, and currencies in cities, local beliefs, and distinctive features specific to the city, aims to portray the region in all its aspects. There are four fundamental characteristics that make *Şūrat al-arḍ* valuable: the enrichment of the book with maps and diagrams, its dual nature as both a geography and a travelogue, the detailed explanation not only of the geographical and physical structure but also of the socio-cultural situation of the region under scrutiny, and the author's aspiration to identify perceived inaccuracies in previous geography books and surpass them by conducting a more advanced study.

Keywords: Islamic History, Ibn Hawqal, *Şūrat al-arḍ*, Geography, Hamadan, Jibāl Region.

İbn Havkal ve Şûretü'l-arz Adlı Coğrafya Eseri

Öz

Bu makalede İslâm coğrafya yazıcılığının büyük bir ilerleme gösterdiği 10. yüzyılda yaşamış olan ve kaleme aldığı eserleriyle ilgili sahada önemli izler bırakan bir Müslüman coğrafya bilgini İbn Havkal'in biyografisi, yaşamıyla alakalı süregelen tartışmalar, ilmî etkinlikleri ve *Şûretü'l-arz* isimli coğrafya kitabının kendi zamanındaki İslâm bölgelerini hangi açılardan tasvir ettiği gibi konular üzerinde yoğunlaşılacaktır. Eserin coğrafi, sosyo-kültürel, ekonomik ve idarî gibi alanlara dair sunduğu bilgilerin genel özellikleri ele alınacak diğer bir konudur. Bunlara ilave olarak İbn Havkal'in kitabında nasıl bir yöntem takip ettiği, hangi kaynaklardan faydalandığı, eserini kaleme almaya sevk eden faktörlerin neler olduğu, mensubu olduğu Belh coğrafya okulunun usul ve ilkelerini uygulayıp uygulamadığı, önceki coğrafyacıardan farklı olarak coğrafya yazımına yeni bir metot getirip getiremediği şeklindeki hususlar tespit edilmeye çalışılacaktır. İbn Havkal Nusaybinli olup dönemin ilim merkezleri Bağdat ve Musul'da iyi bir eğitim görmüştür. Takip ettiği fikir ve ideolojileri ile ilgili Fâtımî taraftarı olduğu şeklinde bazı iddialar mevcut olsa da henüz kesin bir şekilde tespit edilememiştir. Sadece ilimle iştigal etmemiş, Abbâsîler'in ordusu arasında Bizans seferine katılmıştır. Çocukluk çağlarından itibaren coğrafyaya büyük bir merak duymuştur. Hem ticaret yaparak geçimini sağlamış hem de mesleğini avantaja dönüştürerek başka memleketlerden gelen tüccarlardan o yerlere dair bilgiler toplamıştır. Diğer coğrafya âlimlerinden ayrılarak

kitabını, gerçekleştirdiği uzun seyahatler sonucunda elde ettiği notlarına dayanarak yazmıştır. Yeryüzünü Horasan ve Mâverâünnehir'den Endülüs'e, Anadolu'dan Arabistan'ın en uzak noktalarına kadar bölge bölge dolaşmıştır. Hayatının yaklaşık otuz yılını İslâm şehirlerini gezmeye ayıran İbn Havkal eserinde yer verdiği rivayetlerin doğruluk ve güvenilirliği bakımından büyük bir titizlik göstermiştir. Başkalarından duyduğu şehirler hakkındaki bilgileri bizâtihi yolculuk yaparak teyit ettikten sonra kitabına kaydetmiştir. Müellif yalnızca gözlemlerine göre *Şûretü'l-arz*'i kaleme almamış, muasırı olan İstahrî başta olmak üzere diğer coğrafya bilginleriyle istişare yaparak onların tecrübe ve bilgilerinden, daha önce yazılmış kaynaklardan ve Kur'ân-ı Kerîm ile hadislerden de istifade etmiştir. Kitabının ilim dünyası arasında öne çıkan özelliklerinden birisi, hakkında mâlûmat verdiği bölgelerin haritalarını çizmesi ve ayrıntılı açıklamasını yapmasıdır. Bu coğrafya kitabının Belh coğrafya okulunun yazım yöntemi dikkate alınarak hazırlandığı ifade edilmektedir. Eserde sadece Müslümanların yaşam ve kültürlerine dair bilgiler bulunmamakta; yabancı milletlerin geçmişlerine ve geleneklerine de ışık tutan kıymetli rivayetler kaydedilmektedir. Bu açıdan İbn Havkal'ın Türkler ile ilgili aktardığı müktesebat büyük bir önem arz etmektedir. Müellifin kendi alanında öteki coğrafyacılar tarafından ayrıştığı noktalardan bir diğeri ise coğrafya kitaplarında bizzat Abbâsi Halifesi Me'mûn tarafından yaptırılan haritanın açıklamasını yapma geleneğini bozarak bu haritaya hiç yer ayırmaması ve temel kaynak olarak kendi gözlemlerini ön plana çıkarmasıdır. Diğer taraftan o, bir yerleşim merkezinin kendi zamanındaki mevcut yapısına ek olarak yörenin geçmişteki politik, ekonomik ve kültürel tarihini de tespit etmeye çalışmaktadır. Şehirlerde yaygın olarak kullanılan ölçü, ağırlık ve para birimleri, kente dair varsa halk inanışları ve oraya has olan özellikler gibi pek çok muhtelif konuya temas eden yazar bölgeyi tüm yönleriyle betimleme hedefini taşımaktadır. *Şûretü'l-arz*'i kıymetli kılan dört temel hususiyet bulunmaktadır: bunlar kitabın harita ve şemalar ile zenginleştirilmesi hem coğrafya hem de seyahatname türü şeklinde kaleme alınmış olması, incelediği bir bölgenin sadece coğrafi ve fiziki yapısını değil, bilakis sosyo-kültürel durumunu da ayrıntılı olarak açıklaması ve önceki coğrafya kitaplarındaki yanlış olduğunu düşündüğü yerleri fark edip onlardan daha ileri seviyede bir çalışma yapmayı hedeflemesidir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, İbn Havkal, Şûretü'l-arz, Coğrafya, Hemedan, Cibâl Bölgesi.

Giriş

İslâm dünyasında coğrafyanın bir ilmî disiplin olarak ortaya çıkması Abbâsîler zamanına denk gelmektedir. Antik Yunan, İran ve Hindistan'daki coğrafyaya dair eserlerin Arapça'ya tercüme edilmesiyle bu süreç büyük bir ivme kazanmıştır. Özellikle Sâsânîler tarafından çizdirilen bazı haritalar ilk Müslüman coğrafyacılarına büyük ilham kaynağı olmuştur.¹ Bu ilk aşamadan sonra İslâm coğrafyacıları müstakil eserler kaleme alarak coğrafya ilmini daha ileri seviyelere taşımışlardır. Bu sahadaki ilk kitaplar ticaret yollarını, hac güzergâhlarını ve berîd teşkilatının konaklama noktalarını kolaylıkla takip edebilmek amacıyla meydana getirilmiştir.² Coğrafya sahasında 3./9. yüzyılda Irak okulu ve 4./10. yüzyılda ise İbn Havkal'ın (öl. 367/977'den sonra) de mensubu bulunduğu Belh coğrafya okulu kurulmuştur. Böylelikle İslâm coğrafya yazıcılığının bilimsel bir zeminde hareket etmesi sağlanmıştır.³ İşte İbn Havkal'ın *Şûretü'l-arz* adında önemli bir kitap kaleme aldığı dönem coğrafyanın ortaya çıkışının daha ilk dönemlerine denk gelmektedir. Bu eserin bütün yönleriyle incelenmesi hem İslâm coğrafyacılığının gelişim sürecinin tespit edilmesine olanak sağlayacak hem de müellifin sonraki nesillere ne ölçüde kıymetli bir miras bıraktığı sorusunun cevabı kendiliğinden açığa çıkacaktır. Zira İbn Havkal'ın kitabı yalnızca yolların güzergâhı veya şehirlerin birbirlerine olan mesafeleri gibi salt coğrafi bilgiler içermemekte, dönemin insanlık tarihinin kavranmasının temelini oluşturan siyasî, sosyal, kültürel, iktisadî, dinî vb. pek çok alana yönelik önemli ipuçları barındırmaktadır. Bütün bu sebeplerden dolayı bu güzide eserin incelenmesine ve öneminin ilim dünyası arasında gözler önüne serilmesine karar verdik. Nitekim bu kitap günümüzdeki şehir tarihçileri ve Orta çağ araştırmacıları için birincil kaynak statüsündedir.

¹ Sayyid Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/50.

² Mehmet Bölükbaşı, "İslam Dünyasında Coğrafya İlminin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2018), 2-3.

³ Bölükbaşı, "İslam Dünyasında Coğrafya İlminin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", 4.

Şûretü'l-arz isimli kitap İbn Havkal'in ilim dünyasında meşhur olmasını sağlayan günümüze ulaşan tek eseridir. Sonraki devirlerde klasik İslâm tarihçilerinin ve coğrafyacıların başvurduğu temel kaynaklar arasında bulunan *Şûretü'l-arz* ile coğrafya ilmine yeni bir bakış açısı getirilmiştir. Müellifin coğrafya kitabından ayrı olarak Sicilya bölgesine dair müstakil bir eser kaleme aldığı bilinmektedir. Ancak bu eseri elimize ulaşmamış veya mevcudiyeti henüz tespit edilememiştir. İbn Havkal kaleme aldığı coğrafya eserinin ilk nüshasını Hamdânîler'in lideri Seyfûddeve el-Hamdânî'ye (öl. 356/967) takdim etmiştir. İkinci nüsha ise Büveyhîler'in ileri gelenlerinden Ebü'l-Serî Hasan b. Fazl el-İsfahanî'ye sunulmuştur. Nitekim incelediğimiz baskının ilk sayfasında bu idareci hakkında övgü dolu sözler söylemekte ve eserini onun için kaleme aldığını belirtmektedir. *Şûretü'l-arz* ikisi bahsettiğimiz nüshalar olmak üzere üç defa telif edilmiştir. Kitabı ilk olarak Michael Jan de Goeje 1873'te yayınlamıştır. Ardından Johannes Heindrik Kramers 1938 yılında tenkitli neşretmiştir. Eser Farsça, Türkçe, İngilizce ve Fransızca gibi birçok dile tercüme edilmiştir.⁴

Elimizdeki araştırmada İbn Havkal'in yaşamından genel olarak bahsedildikten sonra *Şûretü'l-arz* eseri çeşitli açılardan değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Yazarın kullandığı metot ve kaynaklar, şehirlere temas ederken öncelik verdiği hususlar, intisap ettiği bir grubun bakış açısına eserinde yer verip vermediği, hangi memleketlere ağırlık verdiği, müellifin mensubu olduğu Belh coğrafya okulu çizgisini hangi oranda benimsediği, coğrafya ilmine hangi tür etkiler bıraktığı, eseri değerli kılan etkenlerin neler olduğu, kapsadığı bilgilerin doğruluğu ve farklı milletlerin coğrafya üzerindeki durumları gibi mevzular araştırmanın temel noktalarını teşkil etmektedir. Ayrıca makalede kitabın metot ve anlatım tarzının tam olarak anlaşılması amacıyla *Şûretü'l-arz*'a göre Cibâl bölgesi ve buranın merkezi Hemedan şehrinin durumu konusuna temas edilmiştir. Bu araştırma tamamlandığında bir Müslüman coğrafya bilgininin gözünden coğrafya algısı net bir şekilde ortaya çıkacaktır. Netice itibarıyla ilgili durumun yeni bakış açıları kazandıracağı ve aynı sahada farklı çalışmaların yapılmasına olanak sağlayacağı kanaatini taşımaktayız.

1. Hayatı ve Eseri

1.1. İbn Havkal'in Hayatı

Tam adı Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî'dir. İbn Havkal, Belh coğrafya okuluna mensup 4./10. yüzyılda yaşamış bir Müslüman coğrafya bilginidir. Doğduğu ve vefat ettiği zaman dilimleri henüz net bir şekilde tespit edilememiştir. Eserinde en erken 320'de (932) yaşadığı bir hadiseyi ele almasından hareketle bu seneden önce dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Müellifin hayatı ile ilgili bilgiler yeterli değildir. Onun hayatını kitabında anlattığı kadarıyla öğrenebilmekteyiz. Özellikle Abbâsî hilâfeti döneminde coğrafyaya yaptığı katkılarla tanınmaktadır. Bundan dolayı İbn Havkal'in bu katkılarıyla, yaşadığı 10. yy.'ın İslâm coğrafyacılığının altın çağı olarak kabul edilmesinde önemli rol oynadığını söyleyebiliriz. Memleketi günümüz Türkiye sınırlarındaki Nusaybin'dir. Nisbesinde el-Bağdâdî olmasından dolayı hayatının çoğunu Bağdat'ta geçirdiğini tahmin edebiliriz. Eğitimini Nusaybin'in yanı sıra Bağdat ve Musul'da almış, gençlik yıllarında bu şehirlerde bulunmuştur. Dönemin şartlarına göre

⁴ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî İbn Havkal, *Şûretü'l-arz* (Leiden: E.J. Brill, 1939), 2; Ignatij Julianovic Krackovskij, *Târîhu'l-edebe'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, çev. Selâhaddin Osman Hâşim (Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1963), 1/201; Said Dîvecî, *Târîhu'l-Mevşil* (Bağdat: Matbûatü'l-mecma'i'l-ilmîyyi'l-İrâkî, 1982), 1/215; Betül Yurtalan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 25; Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/35.

ileri seviyede eğitim aldığı söylenen İbn Havkal'ın hocaları arasında akaid, dilbilim ve kıraat alanında mütehassis olan Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) zikredilebilir.⁵

İbn Havkal yaşamı boyunca sadece ilimle uğraşmamış Bizans'a karşı düzenlenen askerî seferlere de iştirak etmiştir. Bu amaçla 319 (931) yılında Kayseri civarına kadar ilerleyen bir orduda yer almıştır. Bu olaydan bir sene sonra da Medâin'de bir müddet ikamet etmiştir.⁶ İbn Havkal'ın ne zaman vefat ettiği konusunda da hala kesin bir cevap bulunamamıştır. Tarihçiler verdikleri bilgilerde ihtilaf etmişlerdir. Kâtib Çelebi (öl. 1067/1657) onun 350 (962) senesinde ahirete irtihal ettiğini nakletmektedir. Lakin İbn Havkal'ın 350-358 (962-969) seneleri içerisinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyalarına yolculuk yaptığı bilinmektedir. Bundan dolayı bu rivayet dikkatli bir değerlendirme sürecinden geçirilmelidir. Diğer taraftan Ramazan Şeşen gibi bazı günümüz araştırmacıları İbn Havkal'ın 376/377 (987) senesinde halen hayatta olduğunu söylemektedir. Onun vefat tarihi konusunda genel kabul gören görüş ise 367'den (977) sonra öldüğüdür.⁷

İbn Havkal gençlik yıllarından beri bölge çalışmalarına ilgi duymuş ve bu sahadaki telifleri okumuştur. Kitabının girişinde kendisi *Şûretü'l-arz*'ı kaleme almaya teşvik eden en önemli faktörün çocukluktan beri coğrafyaya duyduğu ilgi, bölgeler ve şehirlere dair bilgilere, insanların dinlerine, adetlerine, yaşamlarına vâkıf olma isteği ve önceki müelliflerin coğrafya konusundaki eserlerine duyduğu merak olduğunu dile getirmektedir. Kendinden önceki kimselerin coğrafya ile ilgili başucu kabul edilen bir eser kaleme almadıklarını ve çizdikleri haritaların da kabul görmediğini söylemesi aslında müellifin bu eseri yazmasının temel nedenini açığa çıkarmaktadır. Onun aynı zamanda ticaret yapması okuduğu coğrafi bilgileri yolcular, tâcirler ve gezginler ile sohbet ederek teyit etme imkânı tanımıştır. Bu faaliyeti coğrafyaya merakını daha da arttırmıştır. Zira farklı insanlardan derlediği bilgilerin karşılaştırma sonucunda birbiriyle çeliştiğini görmüş ve birinci elden gözlem yapmanın gerekliliğini anlamıştır. Onun yalnızca duyduklarına dayanarak bir kitap yazmayı tercih etmeyip doğru bilginin peşine düşerek saha araştırması yapması ilmi disiplin açısından eserinin değerini ortaya koymaktadır.⁸

Yukarıda bahsedilen etkenlere ilave olarak İbn Havkal'ın yaşadığı dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda yıllarca süren seyahatinin önemli sebeplerinden biri ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki İbn Havkal döneminde Abbâsîler'in merkezî otoritesi sarsılmış ve Horasan'da Sâ mânîler, İran'da Büveyhîler, Mısır'da İhşidîler, Kuzey Afrika'da Fâtîmîler ve Endülüste Emevîler gibi bölgesel hükümdarlıklar merkezî idareden ayrıldıklarını duyurmuşlardı. Özellikle başkent Bağdat'ta karışıklıklar zuhur etmişti. Devletin siyasî ve iktisadî durumu gittikçe kötüleşiyordu. Bundan dolayı İbn Havkal hem güvenliğinin sekteye uğraması hem de geçim sıkıntısıyla yüzleşeceğini öngörmesi nedeniyle daha fazla Bağdat'ta kalamayacağını fark etti.⁹ Bu amaçla

5 İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 3; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 7; Krackovskij, *Târîhu'l-edebî'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, 1/200-201; Şeşen, "İbn Havkal", 20/34; C. V. Arendonk, "İbn Havkal", *İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1987), 5/2/747; A. Miquel, "İbn Hawkal", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)* (Leiden: E. J. Brill, 1986), 3/787.

6 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 7.

7 İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 7; Muştafâ b. 'Abdullâh Hâcî Hâlife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Muşennâ, 1941), 2/1664; Şeşen, "İbn Havkal", 20/34.

8 İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 3; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 8; Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve'r-raḥḥâletü'l-müslimûn* (Cidde: Dârü'l-beyâni'l-Arabî, ts.), 117; Fuad Kandil, *Edebü'r-Rihle fi't-Türâsi'l-Arabî* (Kahire: Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 2002), 230.

9 İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 3; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 8; Ahmed, *er-Rihle ve'r-raḥḥâletü'l-müslimûn*, 117; Kandil, *Edebü'r-Rihle fi't-Türâsi'l-Arabî*, 230.

İslâm beldelerini bizzat görmeye ve farklı milletlerin yaşamlarına dair müşahede ettiği güvenilir bilgileri toplamaya karar vermiştir. Böyle bir karar vermesinde etkili olan bir diğer faktör ise yaptığı ticareti daha da kuvvetlendirmektir. Ancak bazı tarihçiler İbn Havkal'ın siyasî gayelerle bir dâî olarak ve mensup olduğu dini tebliğ etmek için bu seyahate çıktığını öne sürmektedirler.¹⁰

İbn Havkal 331-367 (943-977) seneleri arasını kapsayan Bağdat'tan yola çıkarak başladığı gezisinde Arabistan, Basra körfezi, Kızıldeniz, Kuzey Afrika, Endülüs, Mağrib, Mehdiye, Sicilmâse, Sudan, Büyük Sahrâ, Mısır, Tanca, Doğu Anadolu, Ermenistan, Azerbaycan, el-Cezîre, Irak, İran, Huzistan, Fars, Cürcân, Horasan, Mâverâünnehir, Hindistan'ın bir bölümü, Batı Türkistan ve Sicilya gibi bölgeleri ziyaret etti. Müellif elde ettiği mâlûmatı belli bir süzgeçten geçirerek ilgili kitabını yazmıştır. Bu bakımdan İbn Havkal'ın, muasırı olan bir diğer coğrafyacı Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'nin (öl. 390/1000 civarı) metodunu takip ettiği savunulabilir. *Şûretü'l-arz*'ı kıymetli kılan önemli özelliklerin başında bizzat gözleme dayanan gezi notlarından oluşması gelmektedir. Bu açıdan müellifin *el-Mesâlik ve'l-memâlik* olarak da bilinen coğrafya eseri büyük önem arz etmektedir.¹¹

İbn Havkal'ın benimsediği fikir ve ideolojiler ile ilgili bazı tarihçiler, yazarın eserinde kullandığı tabirlerden hareketle çıkarımda bulunmaktadır. Ancak bunlar tam olarak ortaya konulmamış bir dizi iddiadan öte geçememektedir. Nitekim kitabının bir yerinde Fâtımîler ile alakalı olumlu anlatımlarda bulunurken diğer bir yerde katı Sünnî olan Sâmânîler hakkında da övgü dolu sözler serdetmektedir. Bu durumun sebepleri arasında yazarın gözlemlerini ön planda tutup tarafsız bir bakış açısıyla olaylara yaklaşmaya çalışması olabilir. Diğer taraftan Dozy gibi bazı şarkiyatçılar İbn Havkal'ın Fâtımîler'in muhaberat işlerinde çalıştığını söyleyerek bu iddialara bir yenisini daha eklerler. Onun Fâtımî casusu olmasının nedenleri arasında seyahatine o dönemde Fâtımîler'in hâkimiyetinde bulunan Kuzey Afrika'yı da dahil etmesini ve Fâtımîler'in kontrolündeki yerlerin emirleri ile iletişim halinde olmasını gösterirler. Ancak bu iddianın kesin bir şekilde ispatlanabilmesi için daha kuvvetli delillere gereksinim olduğu açıktır.¹² Zira İbn Havkal, kendi döneminde Fâtımîler'in kontrolündeki Sicilya'daki Müslüman topluluklara dair de ciddi eleştiriler yapmaktadır. Ayrıca başkent olarak kullanılan Mısır'ın Fâtımîler'in etkisiyle ilerlemediğini açıklaması onun Fâtımî taraftarı olmadığı tezine kaynaklık edebilir. Diğer taraftan İbn Havkal kendisinin benimsediği mezhep ve fikirleri konusunda sessiz kalmayı tercih etmiştir. İbn Havkal'ın, kendi hocalarından birisinin Mu'tezile'nin imamlarından Ebû Hâşim'in talebelerinden Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Fârisî olduğunu söylemesinden hareketle onun Mu'tezile mezhebine mensup olduğu öne sürülse de bunu teyit edebileceğimiz başka kaynakların bulunmaması bu konuda net bir tespit yapılmasını güçleştirmektedir.¹³

¹⁰ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 3; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcimü müşannifi'l-kütübü'l-Arabiyye* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), 11/5; Krackovskij, *Târîhu'l-edebî'l-coğrâfiyyi'l-Arabî*, 1/200-201; Ahmed, *er-Rihle ve'r-rahâletü'l-müslimûn*, 117; Şeşen, "İbn Havkal", 20/34; Arendonk, "İbn Havkal", 5/2/747.

¹¹ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 3; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, 11/5; Krackovskij, *Târîhu'l-edebî'l-coğrâfiyyi'l-Arabî*, 1/200-201; Ahmed, *er-Rihle ve'r-rahâletü'l-müslimûn*, 117; Şeşen, "İbn Havkal", 20/34; Arendonk, "İbn Havkal", 5/2/747.

¹² İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, yayınlayanın önsözü; Reinhart Pieter Anne Dozy, *Spanish Islam: a History of the Moslems in Spain*, çev. Griffin Stokes (London: Frank Cass, 1913), 408; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. yüzyılın Sonuna Kadar* (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998), 101; Ahmed, *er-Rihle ve'r-rahâletü'l-müslimûn*, 126; Şeşen, "İbn Havkal", 20/34; Arendonk, "İbn Havkal", 5/2/747; Miquel, "İbn Hawkal", 3/787.

¹³ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 267; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 10.

1.2. İbn Havkal'ın Şûretü'l-arz Kitabı

1.2.1. Kaynakları

İbn Havkal 340'ta (951) dönemindeki ünlü coğrafyacılar İbrahim b. Muhammed İstahrî (öl. 340/951-52'den sonra) ile karşılaştı ve onunla coğrafya ilmine dair istişareler yaptı. İstahrî bu görüşmede İbn Havkal'ı mezkûr sahadaki yetkinliği ve azminden dolayı takdir etti. Bundan dolayı İstahrî onun bilgi birikimine güvenerek kendisinden henüz taslak olarak duran coğrafya eserini tashih etmesini istedi. İbn Havkal'ın onun talebi doğrultusunda *Mesâlikü'l-memâlik*¹⁴ isimli kitabını gözden geçirmesi kendi yazacağı coğrafya eserinin şekillenmesinde önemli etkileri oldu. İstahrî'nin kitabındaki yanlış olduğunu fark ettiği Hindistan, Mısır ve Mağrib gibi bölgelerin haritalarını yeniden çizmiş, eserin tamamlanmasında büyük katkıları olmuştur. İstahrî'nin kitabında birtakım eksiklikler görmüş olacak ki kendisi yeni bir coğrafya eseri kaleme almaya karar vermiştir. İbn Havkal, İstahrî'nin eserinden pek çok yerde faydalanmıştır, hatta eserin bazı kısımları İstahrî'ninkiyle birebir benzerlik göstermektedir. Ancak iki metin birebir ve sistematik şekilde karşılaştırıldığında İbn Havkal'ın eserinin İstahrî'ye nazaran orijinalliğinin ön planda olduğu görülmektedir.¹⁵

İbn Havkal sadece İstahrî'nin telifinden değil İbn Hurdâzbih (öl. 300/912), Ceyhânî (öl. 330/942), Kudâme b. Ca'fer (öl. 337/948), Ebü'l-Kâsım el-Ka'bî (öl. 319/931) ve Batlamyus (öl. 168) gibi coğrafyacıların eserlerinden de istifade etmiştir. Özellikle Kudâme b. Ca'fer'in *Kitâbü'l-Harâc ve sinâ'ati'l-kitâbe*'sinin¹⁶ güvenilir ve kapsamlı bir kitap olduğunu açıklamaktadır. Bu coğrafyacıların eserlerini birbirleriyle mukayese ederek bir değerlendirme sürecinden geçirmiştir. Müellifin kullandığı kaynaklardan Ceyhânî ve İbn Hurdâzbih'in eserlerinin kendi yazdığı kitabın gerisinde olduğunu ve onlarınkine benzemediğini belirtmesi İbn Havkal'ın bir manada öncelilerden farkı olan bir eser yazma hedefini gerçekleştirdiğini göstermektedir.¹⁷

İbn Havkal'ın kaynakları kullanırken kitabında takip ettiği metot genellikle müellifin ismini zikretmektir. Yazar bazen "Ebû İshâk el-Fârisî İstahrî'nin iddia ettiğine göre", bazen de "coğrafya kitaplarında okuduğuma göre Batlamyus ... şeklinde söylemiştir" ifadeleriyle bilgiyi nereden aldığını göstermeye dikkat etmektedir.¹⁸ Buna ilave olarak İstahrî'den bizzat alıntı yaptığı pek çok yer bulunmaktadır. Bunlardan birinde İbn Havkal, Hicr kasabasından bahsederken İstahrî'nin bu yerle ilgili "bu kasaba halkının evleri kayaların içinde oyularak inşa edilmiştir. Tıpkı bizim evlerimize benzemektedir." dediğini kaydetmektedir.¹⁹ Ancak müellif zaman zaman bilgiyi kimden aldığını üstü örtülü bir şekilde vermeyi tercih etmektedir. Bu durumda "yakın çevremizden bazılarının söylediğine göre" gibi tabirleri kullanmaktadır.²⁰

Şûretü'l-arz müellifinin takip ettiği yöntemlerden birisi de coğrafya veya bölgeler ile ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan bir ayet varsa anlattığı konuda o ayete ve tefsircilerin bununla alakalı yorumlarına çoğu zaman temas etmesi ve kendi fikirlerini belirtmesidir. Meselâ İbn Havkal, Fars denizinin devamı olan Kızıldeniz ile Akdeniz'in el-Feramâ denilen bölgesi arasında 3 merhale yol

¹⁴ Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: E.J. Brill, 1927).

¹⁵ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 3, 5; Krackovskij, *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabi*, 1/200, 202; Ahmed, *er-Rihle ve'r-raḥḥâletü'l-müslimün*, 117; Miquel, "İbn Hawkal", 3/787.

¹⁶ Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc ve sinâ'ati'l-kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidî (Bağdat: Dârü'r-Reşid, 1981).

¹⁷ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 3, 5; Krackovskij, *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabi*, 1/200, 202; Ahmed, *er-Rihle ve'r-raḥḥâletü'l-müslimün*, 117; Miquel, "İbn Hawkal", 3/787.

¹⁸ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 13-14.

¹⁹ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 32.

²⁰ Örnek için bk. İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 33.

olduğunu söyledikten sonra birtakım müfessirlerin Kur'ân'daki "İkisi arasında bir engel vardır. Birbirlerine bitişmezler" ²¹ ayetinde bahsedilen bölgenin bu yer olduğunu iddia ettiklerini kaydetmektedir.²²

İbn Havkal, Hz. Peygamber'in şehirler ve coğrafya hakkında söylediği hadislerinden de istifade etmiştir. Bu anlamda İbn Havkal eserinde Medine şehrinin havasının insanları cüzzam hastalığına karşı koruduğu bilgisinin Hz. Peygamber'den rivayet edildiğini zikrederek muhaddislerden almıştır.²³

Kitabında kaynak olarak şiirlerden de istifade eden İbn Havkal temasta bulunduğu mevzuları delillendirmek amacıyla Arap divanlarından alıntılar yapmaktadır. Meselâ Abdullah b. Cüd'ân'ın evi olup sonraki zamanlarda Darü'n-Nedve olarak hizmet gören kurumda bir Arap yemeği olan fâlûzec yapıldığını ve görevlilerin hac için gelenleri buraya davet ettiklerini şu beyit ile desteklemektedir: "Darü'n-Nedve'nin Mekke'de sesi gür bir münadisi bulunmaktadır. Binanın tepesine çıkıp hacıları buraya davet eder."²⁴

Şûretü'l-arz'da müellifin ziyaret ettiği bölgelerdeki yerli halktan duyduğu söylenti diyebileceğimiz bilgilerin önemli bir yer kapladığını müşahede etmekteyiz. Halk inanışları türünden olan bu nakiller İbn Havkal'in eserinde kullandığı kaynaklardan başka bir kategoriye teşkil etmektedir. Meselâ Abadan'da bulunduğu süre zarfında ahalisinden bazılarının kasaba sakinlerinden adam öldüren ve hırsızlık gibi bir suça karışan kimselerin denizde yolculuğa çıktıkları takdirde geminin büyük ihtimalle batacağına dair söylediklerini eserinde kaleme almıştır.²⁵ İbn Havkal bir su kaynağının suyunun artıp azalmasına dair anlattığı başka bir örnekte oradaki halkın bunun sebebinin Hz. Ali'ye yemin edildiğinde suyun artmasına bağladığını zikretmektedir. Kendisi de bu tarz inanışı kavramaya çabalayarak nihayetinde olayın gerçek sebebinin med-cezirde kaynaklandığını bulmuş ve bölge sakinlerinin doğadaki hadiseleri idrak edemediklerini söylemiştir.²⁶

1.2.2. Metodu

İbn Havkal, 367 (977) yılında, yirmi yılı aşkın bir sürede tamamladığı *Şûretü'l-arz* kitabını Belh coğrafya okulunun usulüne göre yazmıştır. Bu mektebin usulüne göre hareket ederek eserinde İslâm ülkelerine öncelik vermiştir. Bu bakımdan ilgili kitaba bir İslâm dünyası coğrafya eseri dememiz mümkündür. İlk sırada Mekke, Kâbe ve Medine'nin burada bulunması sebebiyle Arap Yarımadasını anlatmıştır. *Şûretü'l-arz* "yerin haritası", "dünyanın şekilleri" veya "dünyanın yapısı" olarak tercüme edilebilir. Bu eser, onun zamanında bilinen dünyanın çeşitli bölgeleri, şehirleri ve ülkelerin detaylı tasvirlerini ihtiva eden önemli bir coğrafya risâlesidir. Genellikle Orta çağ İslâm dünyasının değerli coğrafi bilgi kaynaklarından birisi olarak kabul edilmektedir. Kitap bir giriş ve iki temel kısımdan oluşmaktadır.²⁷

İbn Havkal girişte dünyanın durumu, boyutu ve şekli, yeryüzünün fizikî coğrafyası, denizler ve dağlar ile ilgili genel anlatımlarda bulunmaktadır. Müellif girişte, ele aldığı her bir bölgeyi müstakil olarak tasvir ettiğini, coğrafi konumunu, haritasını, uzunluğunu, büyüklüğünü ve

²¹ er-Rahmân 55/20.

²² İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 12.

²³ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 31.

²⁴ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 28.

²⁵ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 48.

²⁶ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 48-49.

²⁷ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 3, 5, 18; Krackovskij, *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, 1/200, 202; Ahmed, *er-Rihle ve'r-raḥḥâletü'l-müslimân*, 117; Miquel, "İbn Hawkal", 3/787.

sınırlarını belirttiğini, ardından da o bölgedeki mekânlardan, dağlardan, nehirlerden, denizlerden ve kasabalardan bahsettiğini açıklamaktadır. Bölgeyi bütün yönleriyle tanıtmayı hedeflediğini söyledikten sonra o yerin komşu beldelere olan uzaklığı, ulaşım olanakları, köyleri, oşür ve haraç gelirleri, geçim kaynakları, içme suları, meyveleri, bahçeleri, halkın uğraş alanları gibi birçok özelliğine yer verdiğini söyler. Kullandığı ifadelerden hareketle İbn Havkal'ın amaçlarından biri de ele aldığı şehrin siyasî şahsiyetlerine, fazilet sahibi kimselere ve toplumun farklı tabakalarındaki ileri gelen kesimine eserinde yer vermektir. Müellif *Şûretü'l-arz* kitabındaki gayesinin önceki coğrafyacıların bahsettikleri şehirleri daha tertipli bir şekilde tekrar ele almak olduğunu söyleyerek bu yüzden detaylara yer vermediğini açıklar.²⁸

İbn Havkal'ın girişte genel çıkarımlarda bulunduğu hususlardan birkaçını şöyle açıklayabiliriz: Yazara göre yeryüzünün ekvator civarında ve güney yarımküresinde kavimler yaşamamaktadır. Özellikle Sudan'dan itibaren dünyanın güney kısmında hayvanların yaşayıp yaşamadığını, yerleşmelerin ve bitkilerin olup olmadığını bilmediğini söylemesinden hareketle İbn Havkal zamanında bu bölgenin henüz coğrafyacıların ilgi alanına girmediğini düşünebiliriz. Dünyanın çapını 360 ° olarak kaydeden müellif diğer çoğu coğrafyacı gibi Kuzey denizinin Karadeniz'e bağlandığını ifade eder. Ancak bu iddianın yanlış olduğu 13. yy.'dan sonraki coğrafyacılar tarafından ispatlanmıştır.²⁹ Kitabın bu kısmında dünyayı ikiye ayıran ekvator çizgisinin Çin körfezi ile Cebel-i Tarık boğazına çekilen düz çizginin hizasında olduğu belirtilir.³⁰

İbn Havkal mukaddimenin son sayfasında kendi zamanındaki İslâm memleketlerinin tam bir sınırını vermektedir. Buna göre İslâm ülkesi uzunlamasına Fergana'dan Horasan, Cibâl, Irak, Arabistan ve Yemen'e ulaşmaktadır. Genişlemesine ise Rum diyarından başlayarak Şam, el-Cezîre, Irak, Fars, Kirman ve Basra körfezi civarındaki Mansûra'ya kadar vardığını belirtir. Burada dikkat çeken husus müellifin Endülüs gibi batı İslâm dünyasını bu tasnifine dahil etmemesidir. Kendi bunun sebebinin Mağrib ve Endülüs'ün bir elbisenin yeni şeklinde olduğunu söyleyerek açıklar.³¹

İlk kısımda öncelikle yeryüzünün haritası ve kitabında izleyeceği yöntem hakkında kısaca bilgi veren İbn Havkal, İslâm memleketlerinin dünyanın kuzey yarımküresinde orta kuşakta kümелendiğini dile getirmektedir. Ardından sırasıyla Arabistan, Kızıldeniz, Basra körfezi, Mağrib, Sudan, Nübye, Afrika'nın kuzeyi, Endülüs, Sicilya, Mısır, Şam, Akdeniz, el-Cezîre ve Irak gibi memleketler hakkında mâlûmat serdetmektedir. Müellif her bir bölgeden bahsederken o diyarın haritasını da kaydeder ve izahını yapar. Bu açıdan kitap özgün bir yapıya sahiptir.³² İbn Havkal birinci bölümde Arabistan'ın Yemen ve Bahreyn gibi güney şehirleri hakkında hem İslâm öncesi hem de İslâm sonrası durumuyla alakalı bilgileri aktardıktan sonra Karmatîler'in faaliyetleri ile çeşitli şekillerde topladıkları vergiler konusunda nisbeten tafsilatlı anlatımlarda bulunmaktadır.³³ Daha sonra asıl konu olan Mekke şehrine temas ederek Kâbe'nin konumu, yapısı ve etrafında yer alan Hz. İbrâhim makamı ve Dârü'n-Nedve gibi mekanları ele almaktadır.³⁴ İlerleyen sayfalarda

²⁸ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 3; Krackovskij, *Târîhu'l-edeblî-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, 1/200, 202; Ahmed, *er-Rihle ve'r-raḥḥâletü'l-müslimün*, 117; Miquel, "İbn Hawkal", 3/787.

²⁹ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 4, 12; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 9.

³⁰ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 10.

³¹ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 16-17.

³² İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 3; Krackovskij, *Târîhu'l-edeblî-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, 1/200, 202; Ahmed, *er-Rihle ve'r-raḥḥâletü'l-müslimün*, 117; Akhtar Husain Siddiqi, "Muslim Geographic Thought and the Influence of Greek Philosophy", *GeoJournal* 37/1 (1995), 13; Şeşen, "İbn Hawkal", 20/34; Arendonk, "İbn Hawkal", 5/2/747; Miquel, "İbn Hawkal", 3/787.

³³ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 26-27.

³⁴ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 28.

Medine, Yemâme, Câr, Cidde, Tâif, Hicr, Tebük, Medyen, Cuhfe, Hayber, Yenbu', Teymâ ve Umman gibi şehirlerin özelliklerine temas ederek her bir bölgede farklı bir Arap kabilesinin yaşadığını ve bunların kimler olduğunu detaylı bir şekilde açıklamaktadır.³⁵

İkinci kısımda³⁶ İran, Huzistan, Fars, Kirman, Sind, Ermenistan, Azerbaycan, Errân, Cibâl, Deylem, Taberistan, Gilân, Cürcân, Hazar denizi, Horasan, Sicistan, Buhara, Semerkant, Mâverâünnehir ve Batı Türkistan gibi doğu eyaletleri incelenir. İbn Havkal yalnızca Müslümanlar ile ilgili değil İslâm topraklarının sınırındaki yabancı beldeler hakkında da mühim rivayetler aktarmaktadır. Hindistan, Çin, Avrupa'nın bir kısmı, Mâverâünnehir ve Hazar denizi etrafındaki Türkler, Ruslar, Ulve ile Teflîn denilen yerlerdeki kavimler ve Nübye bunlardan en önemlileridir.³⁷ Ruslar'ın barbar ve yağmacı bir millet olduğunu ve Bulgarlar ile Slavlar'ın ortasında Volga nehrinin civarında ikamet ettiklerini söylemesi; Türk boylarından Peçenekler'in asıl vatanlarından ayrılıp Ruslar'a komşu bir bölgeye yerleştiklerini ve onlarla ittifak yaptıklarını kaydetmesi dönemin siyasetini aydınlatması bakımından önemli tarihi bilgilerdir.³⁸

İbn Havkal incelediği bölgedeki yerleşim merkezlerinin birbirlerine olan uzaklıklarını muhtemelen kolay bir şekilde kavranması amacıyla pek çok örnek üzerinden anlatmaya oldukça dikkat etmektedir. Buna Hint okyanusu ve Akdeniz'den bahsederken kullandığı aşağıdaki ifadeler örnek olarak verilebilir:

...Çin'den Kızıldeniz'e kadar ulaşan bölgeler Hint okyanusu kıyısındadır. Kızıldeniz'den Çin'e düz bir çizgi çizildiğinde yaklaşık olarak 200 merhale uzunluğa denk gelir. Aynı şekilde Kızıldeniz'den Mağrib'in en uzak noktasına bir çizgi çekildiğinde bu mesafe 180 merhale olarak kaydedilmektedir. Kızıldeniz'den Irak topraklarına kara yolunu kullanarak düz bir çizgide yola çıkarsan ve Semâve denilen yerden gidersen bu yol takriben bir ay sürecektir. Irak'tan Ceyhun nehrine iki aylık bir mesafe bulunmaktadır. Ceyhun'dan Fergana tarafındaki İslâm beldelerinin son sınırına yirmi küsur merhale sürmektedir...³⁹

İbn Havkal Yahudilerin yaşam tarzları ve geçmiş tarihlerine yönelik ulaşabildiği anekdotları eserinde kaleme almıştır. Eyle isimli yerleşim merkezine değindiği esnada buranın Yahudilerin oturdukları bir yer olduğunu, onların burada cumartesi günleri yasaklanan avı yaptıkları için maymun ve domuza çevrildiklerini ve son olarak Eyle'deki İsrâiloğulları'nın İslâm devrinde Hz. Peygamber'den ahidnâme aldıklarını ifade etmektedir.⁴⁰ Görüldüğü üzere eserde farklı uygarlıkların tarihi serüvenine dair tespitite bulunabileceğimiz pek çok kaynak malzemesi mevcuttur. Bu durum sosyo-kültürel alandaki İslâm tarihi çalışmalarının artmasına coğrafya kitaplarının ne derece fayda sağladığını göstermektedir.

Şûretü'l-arz'da hakkında en fazla bilgi verilen bölgeler Mâverâünnehir, Mağrib, İran, Fars ve Arabistan'dır. Belh coğrafya okulunun kurucusu Ebû Zeyd el-Belhî (öl. 322/934) ve ondan sonraki temsilcisi İstahrî tarafından kaleme alınan coğrafya kitapları Abbâsî Halifesi Me'mûn

³⁵ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 30-35.

³⁶ İbn Havkal'in bu bölümdeki yöntemi ve anlattıklarına dair değerlendirme makalenin "*Şûretü'l-arz*'da Cibâl Bölgesi ve Hemedan Şehri" başlığı altında yapılmıştır.

³⁷ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 57; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 9; Krackovskij, *Târîhu'l-edebî'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, 1/201, 204; Emine Opçin, *İbn Havkal'ın Şûretü'l-Ard Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 4; Ali Ekber Gülersoy, "Unutulmuş Bir Coğrafya Ekolü: Belh Coğrafya Okulu", *Journal of Turkish Studies* 9/11 (2014), 238.

³⁸ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 15.

³⁹ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 11.

⁴⁰ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 48.

tarafından bir komisyona çizdirilen ve “es-Sûretü'l-Me'mûniyye” olarak adlandırılan haritanın gözden geçirilmiş halini ve açıklamasını içerirken; İbn Havkal'ın kitabı kendinden önceki teliflerin mukayese edilmesiyle oluşturulmuş ve bizzat gözleme dayanan güvenilir bilgilerden meydana getirilmiş özgün bir yapıya sahiptir. Buna ilave olarak müellif Me'mûn'un haritasına hiç temas etmez. İbn Havkal kitabını sahih bilgiler ile ele almaya son derece dikkat etmiş ve okuyucuya da aklına takılan bir durumda o bilginin doğrusunu araştırmayı zaman zaman hatırlatmıştır. *Şûretü'l-arz*'ı yazarken coğrafyacıların eserlerinde kullandığı yaygın bir usul olan yedi iklim nazariyesini esas almamış, bunun yerine İslâm ülkelerini coğrafi bölgelere ayırıp o şekilde kitabını şekillendirmiştir. Bu bağlamda yazar yeryüzünü dört temel bölgeye ayırmaktadır. Bunlar İran, Çin, Hindistan ve Rum bölgeleridir.⁴¹

İbn Havkal bu bölgelerden İran'ın bayındırlık, yönetilme ve vergisinin bolluğu açısından diğerlerinden oldukça ileri bir seviyede olduğunu vurgulamaktadır. Dünyayı bölgelere ayırmada diğer âlimlerden farklı bir taksime giden müellif İran'a dahil olan bölgeleri Şam, Mısır, Mağrib, Endülüs ve Mâverâünnehir şeklinde sıralamaktadır. Rum bölgesine Slavlar'ı, Ruslar'ı, Ermeniler'i ve Hıristiyan memleketlerini dahil ederken Çin topraklarına Türk memleketlerini ilave eder. Sind, Keşmir ve Tibet'in bazı yerlerinin Hindistan'a ait olduğunu söyler. Buradan anlaşıldığı üzere İbn Havkal İslâm ülkelerine öncelik vermiş olsa da İranşehr olarak kaydettiği İran'ı İslâm'ın önemli bölgelerinin merkezi yapma çabasına girdiği açıkça görülmektedir. Onu böyle bir tutuma sevk eden faktörün ne olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak onun döneminde yaygın olan, İslâm âlemini Sâsânîler'in varisi gören İran kökenli geleneksel anlayışı takip ettiği söylenebilir. Diğer taraftan İbn Havkal eserinde bölgelerin coğrafi özelliklerine değinirken genellikle onların komşularıyla olan sınırları üzerinden bir anlatımda bulunur. İncelediği yerin enlem ve boylam koordinatlarına çoğu zaman yer vermemektedir. Ancak bazı bölgelerin hudutlarına değinirken bâriz hatalar yaptığı görülmektedir. Örneğin Malta'nın Sicilya ile Girit ortasında yer aldığını belirtir lakin bu bölge Sicilya ile Trablus arasında kalmaktadır. Müellifin yanlış tespitte bulunduğu hususlardan birisi de Yemen bölgesindeki San'a şehrinin ekvator çizgisi hizasında bulunduğunu zikretmesidir.⁴²

Eserde bölgeler ele alınırken sadece coğrafi özellikleri değil bilakis yörenin siyasî, iktisadî, dinî, sosyal ve kültürel gibi çok yönlü hayatına ışık tutan bilgiler kaydedilir. Konu edilen yerin zaman içerisinde uğradığı değişimler belirtilir. Bir coğrafya eseri olmasına rağmen incelenen bölgenin siyasî geçmişine dair doyurucu bilgiler aktarılır. Buna örnek olarak İbn Havkal'ın Arabistan yarımadasından bahsederken bu bölgede İslâm'dan önce hüküm sürmüş olan krallar hakkında aktardığı bilgiler verilebilir:

Arabistan oldukça geniş bir bölgedir. Burada oldukça nüfuz sahibi melikler yaşamışlardır. Firavunlar ve tûbba'lar Arabistan'a sahip olmuşlardır. Bu meliklerden bir kısmı ise dünya topluluklarının büyük bir kısmını idare etmiştir. Tûbba, San'a ve Semerkant kentlerini inşa edip dönüşümlü olarak bu iki şehirde ikamet etmiştir. Hz. İbrâhim dönemindeki firavun Sinân b. Ulvân ile Hz. Musa'nın muhatap olduğu firavun Mus'ab b. el-Velîd bu memleketlerin sakinlerindedir. Arabistan sakinlerinden pek çok

⁴¹ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 2, 9; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 9; Krackovskij, *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, 1/201, 204; Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Bertkay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 125.

⁴² İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 9, 36; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 22; Krackovskij, *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, 1/201, 204; Ahmed, *er-Rihle ve'r-rahâletü'l-müslimün*, 117; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 101; Şeşen, “İbn Havkal”, 20/35.

peygamber gönderilmiştir. Onlardan en kıymetlisi ve faziletlisi Hz. Peygamber'imizdir.⁴³

İbn Havkal'in kitabında bölgelerdeki imaretler, madenler, çarşılar, tedavüldeki paralar ve fiyat değişimlerine büyük ölçüde yer ayrılır. Vilâyetlerde imal edilen ve ticareti gerçekleştirilen ürünlere dair kapsamlı ve güvenilir mâlûmat aktaran önemli coğrafya kitaplarından bir tanesi *Şûretü'l-arz*'dir. Bu açıdan dönemin ticarî hayatını tespit edebilmede önemli bir kaynak vazifesi görmektedir. Necran, Tâif ve Cüreş bölgelerinde derilerin tabaklanıp üretildiğini, Kuzey Afrika'daki Sebte kentinde tekne üretiminin yaygın olduğunu rivayet etmesi bu konudaki aktardıklarına misal olarak verilebilir.⁴⁴ Ayrıca İbn Havkal'in uzak bölgelerdeki farklı kimliklere mensup tüccar topluluklardan bahsetmesi o dönemin şartlarında halk hareketlerinin neden ve sonuçlarının tespitinde mühim rol oynamaktadır. Bu duruma Merakeş'in güneyindeki Sicilmâse'de bulunduğu sırada orada ikamet eden Bağdat, Basra ve Kûfe'den gelmiş tüccarların yaşamlarını anlatması örnek olarak verilebilir. Bu ticaret erbabı Sicilmâse bölgesine yerel halk tarafından kullanılan Hac yolu sayesinde göç etmişlerdi. İslâm dünyasının çoğu şehriyle alakalı bu gibi farklı ve nadir bilgiler sunması *Şûretü'l-arz*'i değerli kılmaktadır. İnceleme konusu yaptığımız kitap İstahrî'nin eserinden farklı olarak Mâverâünnehir, Irak, Ermenistan, Kuzey Afrika, Mısır, İspanya, Sicilya ve Endülüs hakkında tafsilatlı bilgiler aktarmasıyla tanınmaktadır. İbn Havkal'in klasik coğrafyacılar arasında Mağrib ile ilgili birinci elden mâlûmat aktaran en önemli müellif olduğundan bahsedilmektedir. Yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı bu güzide eserin incelenmesi ve öneminin ilim dünyası arasında kavranması önem arz etmektedir. Zira ilgili coğrafya eseri birincil kaynak olma kimliğini içerdiği önemli vasıflarıyla kazanmıştır.⁴⁵

İbn Havkal, bölgelerde kullanılan ağırlık ve uzunluk gibi ölçü birimleri hakkında kıymetli detaylı bilgiler vermektedir. Berîd, menzil, mil, fersah, merhale, konak, zirâ, kulaç vb. uzunluk ölçülerinin farklı coğrafyalarda muhtelif manalara geldiğini ve bunların neler olduğunu açıklamaktadır.⁴⁶

Şehirlerden toplanan haraç, öşür ve gümrük gibi vergilerin çeşitleri, miktarları ve kimlerden alındığına yönelik ayrıntılı bilgiler rivayet eden İbn Havkal incelediği hemen her bölgede bu konuya değinmeye özen göstermektedir. Kuzey Afrika'yı tanıttığı kısımda Trablus kentindeki vergi işleyişlerinin nasıl olduğuna dair sunduğu nakiller bu durumu göstermektedir:

Trablus geçmişte İfrîkîyye valiliğinin idaresi altında bulunmaktaydı. Bu dönemde İfrîkîyye valiliği Trablus'tan daha ünlüydü. Trablus'a bir menzil uzaklıkta yer alan Sabra kasabasında ticaret kervanlarından vergi toplanıyordu. Bu uygulama şu an devam etmektedir. Daha önceki dönemlerde nasıl olduğunu bilmiyorum. Verginin Trablus'tan Kayravân'a yola çıkanlardan tahsil edildiğini işitmedim. Kayravân'dan Trablus'a girenlerden ise hem Trablus'taki sorumlu onlardan vergi toplar hem de Lebde nahiyesinde kervandaki deve, yük hayvanı, katır, eşek ve taşıdıkları şeyler yanında köle ve koyunlardan da vergi toplanırdı.⁴⁷

İbn Havkal bölgelerden bahsederken oranın sakinlerinin olumlu ve olumsuz yönlerini, fizikî ve ahlakî özellikleri ile karakterlerini betimlemektedir. Bu tasvirler yazarın şahit olduğu değerlendirmeler olup başına gelen bir kötü durumdan dolayı bölge halkını genelleyen kötileyici

⁴³ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 23; Krackovskij, *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, 1/201, 204.

⁴⁴ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 36, 79.

⁴⁵ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 61; Krackovskij, *Târîhu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-'Arabî*, 1/201, 204; Ahmed, *er-Rihle ve'r-raḥḥâletü'l-müslimîn*, 117; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 101; Şeşen, "İbn Havkal", 20/35.

⁴⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 11-12.

⁴⁷ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 68-69.

tespitler veya bir şahsın hoşgörölü tavrından dolayı şehrin tamamını öven sözler olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak esere yaklaşmamız gerekmektedir. Örneğin müellif Kuzey Afrika'daki Kâbis yerleşim merkezinden bahsederken burada hatırı sayılır Berberî'nin yaşadığını söyledikten sonra halkının katı ve sert olduğunu, temizliğe riayet etmediklerini, özellikle kenar mahallelerdeki kimselerin hasetçi ve şerli insanlar olduklarını, dinlerinin bozuk olduğunu ve yolculara saldırmakla yağmacılık yaptıklarını açıklamaktadır.⁴⁸

2. Şûretü'l-arz'ın Bazı Önemli Özellikleri

Coğrafi bilgiler: Kitapta Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Orta Asya başta olmak üzere dünyanın farklı bölgelerine ilişkin kapsamlı coğrafi bilgiler yer almaktadır. İbn Havkal bu alanların topografyasını, iklimini, dağlarını, vadilerini, çöllerini, göllerini, akarsularını, madenlerini, doğal kaynaklarını ve çeşitli kültürel yönlerini titizlikle ele almaktadır. Müellif coğrafi bilgilere dair özellikle yerleşim yerlerinin birbirlerine olan uzaklıkları üzerinden bir anlatımı tercih etmektedir.

Seyahatnâmeler: Uzun geziler ve değerlendirmeler sonucu kaleme alınan İbn Havkal'in eseri sadece teorik ve klasik bilgilerin bir derlemesi olmayıp aynı zamanda kendi seyahat ve gözlemlerinin anlatımlarını da içermektedir. Bu durum önceki kitaplardan farklı olarak onun eserinin kıymetini artırmaktadır. Hayatı boyunca çok seyahat etmesinin avantajı olarak ilk elden deneyimlerini metne dahil etme imkânı bulmuştur. Bu açıdan İbn Havkal tarihçiler tarafından hem coğrafyacı hem de seyyah olarak gösterilmektedir. Hatta kitabının bir coğrafyadan öte seyahatnâme eseri olduğu söylenir.⁴⁹

Haritalar ve diyagramlar: Şûretü'l-arz coğrafi özellikleri, ticaret yollarını ve önemli yerleri gösteren haritalar ve diyagramlar içermektedir. Müellif İslâm beldelerinin 22 haritasını hazırlamıştır. Bu haritalar İstahrî tarafından çizilen haritalardan daha ileri bir seviyede idi. Bu görsel araçlar kendi zamanına göre oldukça gelişmişti ve dünyanın daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunuyordu. Dolayısıyla İbn Havkal'in kitabını müstakil bir çalışmaya dönüştürmek için seyahat notlarından ve önceki eserlerden istifade etmesinin yanı sıra kitabını görsel içeriklerle zenginleştirerek çok yönlü farklı yöntemleri birleştirerek büyük bir çaba harcadığını söyleyebiliriz. Zira müellifin döneminde haritaların eserlere dahil edilmesi nisbeten nadirdi, bu da İbn Havkal'in çalışmasını oldukça ilerlemiş kılıyordu. O, haritaları hazırlarken Kubâdiyan'da bulunan bir Hint haritasını esas almıştır.⁵⁰ İbn Havkal'in kitabında dünyanın betimlemesi iki farklı şekilde yapılmaktadır. Bunlardan birincisi haritalar ile ikincisi ise anlatım ile. Haritalar yeryüzünü şematik olarak gözler önüne sererken anlatımları detaylı bir şekilde tasvir etmektedir.⁵¹

Sosyo-kültürel bilgiler: İbn Havkal, coğrafi verilere ek olarak ziyaret ettiği bölgelerin gelenekleri, adetleri, giyim ve kuşamları, ahlakî durumları, dilleri, dinleri ve toplumları hakkında da bilgiler vermektedir. Şehirlerdeki imaret, cami, kale, kasır ve hapisane gibi mekânlardan bahsetmesi kurum tarihine kıymetli veriler sağlamaktadır. Bunların yanında tarım, hayvancılık ve sanayi gibi ekonomik durumu anlatmaktadır. Onun naklettiği müktesebat ileriki dönemlerdeki tarihçilere ve araştırmacılara değerli tarihî ve kültürel bağlam kurmalarını sağlamaktadır.

Önemi: İbn Havkal'in çalışması, Orta çağ coğrafyası ve tarihi çalışmaları için önemli bir kaynak olarak kabul edilir. Abbâsîler döneminde dünyanın nasıl algılandığına ve anlaşıldığına dair bir

⁴⁸ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 70.

⁴⁹ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 10.

⁵⁰ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 5.

⁵¹ Touati, *Ortaçağda İslam ve seyahat*, 125.

bakış sunmaktadır. 10. yüzyılda anlaşıldığı şekliyle dünyanın ve özellikle İslâm âleminin anlak görüntüsünü gözler önüne serer ve İslâm medeniyeti, ticaret ve keşif tarihiyle ilgilenen bilim adamları için önemli bir kaynak görevi görür. Onun titiz gözlemleri ve açıklamaları coğrafya alanında kalıcı bir miras bırakmıştır, bildirdikleri tarihi ve kültürel öneme sahip olmaya hala devam etmektedir. İbn Havkal'in bu eseri ile Arap (İslâm) coğrafya yazılığının zirve noktaya ulaştığı araştırmacılar tarafından ifade edilir. İbn Havkal'in *Şûretü'l-arz'* müelliften sonra yaşayan Makdisî'nin *Ahsenü't-Tekâsîm*'i ile aynı anda İslâm coğrafyacılığının ilk tam coğrafya telifi olarak kabul edilmektedir.⁵² Belh Okulunun temsilcileri arasında Ebû Zeyd el-Belhî ve İstahrî'nin kitaplarında Orta Asya ve İran coğrafyasına yönelik coğrafi verilerin anlatılmasında büyük gelişme göze çarparken; bunlardan sonraki zamanda kaleme alınan *Şûretü'l-arz'*da Sicilya, İspanya ve Kuzey Afrika ile alakalı müktesebatta hem coğrafi hem de sosyo-kültürel alana dair seyahat notlarını da içeren son derece bir atılım gerçekleşmiştir.⁵³ İbn Havkal'in eserinin özelliklerinden önemli bir tanesinin "mekânsal bağlamlarla zamansal süreçlerin kendisine özgü bir biçimde ilişkilendirilmesi" olduğu ifade edilmektedir.⁵⁴ Touati, İslâm coğrafyacılığında İbn Havkal ile beraber yeni bir safhaya geçildiğini dile getirmektedir. Ona göre bu andan itibaren coğrafya somut olan şeyleri inceleyen ilim dalı, coğrafyacı ise "ayrıntılı olarak inceleme, koşulların ve derlenmiş mâlûmatın değerlendirilmesi" endişelerinin yön verdiği bir ilim adamı şeklini almıştır. Bunu sağlayan temel faktörün İbn Havkal'in yaptığı uzun seyahatler olduğu söylenebilir. İbn Havkal ile belirginleşen bu yeni coğrafya, matematik ve astronomi gibi ilim dallarından ayrılarak bağımsızlığını kazanmıştır. Bunun nedeni de coğrafyanın seyahat prensibine bağlanması olarak gösterilir.⁵⁵

3. Şûretü'l-arz'da Cibâl Bölgesi ve Hemedan Şehri

İbn Havkal'in *Şûretü'l-arz'* eseri diğer coğrafyacıardan farklı olarak Cibâl vilâyetinin kendi dönemindeki özgün haritasını ihtiva etmesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu kitap, Cibâl bölgesinin merkezi olan Hemedan'da ahalinin temel geçim kaynağını oluşturan ziraat ve hayvancılık uygulamaları, mezkûr uğraşlar sonucunda elde edilen yiyecekler ve içecekler, kent sınırlarından geçen hac güzergâhı üstünde Hemedan'a dahil olan Sâve sakinlerinin bu yolda taşımacılıkla uğraşarak paralar kazandıkları, Hemedan'ın İslâm Devleti hâkimiyetinde yeni baştan bina edildiği gibi birçok mevzuda kıymetli rivayetler içermektedir. Bundan dolayı bu başlık altında Hemedan şehri ve bağlı olduğu Cibâl vilâyeti üzerinden İbn Havkal'in eserinde takip ettiği yöntem ve anlatım tarzı genel olarak incelenecektir. Böylece müellifin şehirlerden bahsederken benimsediği usul somut olarak görülecek ve daha anlaşılır bir hale gelecektir.

İbn Havkal, Cibâl vilâyetinin sınırlarını detaylı olarak tasvir etmektedir. Buna göre Cibâl'in doğusunda Horasan düzlükleri, İsfahan, Fars ve Huzistan'ın bazı kesimleri, batı tarafında Azerbaycan, Kûfe ve Basra, kuzeyinde Kazvin, Rey, Zencan, Ebher ve Deylem, güneyinde ise Irak ve Huzistan'ın bir bölümü yer almaktadır. İslâm coğrafyacılarından İstahrî ve İbn Havkal bu yerleşim merkezlerinden Kazvin, Rey, Zencan ve Ebher'i kuzeyde bulunan Deylem'e ilhak ederler. Böyle düşünmelerinin nedenini ise bu merkezlerin Cibâl'in karşısında bir yaya benzer surette uzanması şeklinde açıklarlar. İki alimin böyle bir değerlendirme yapması coğrafi oluşumların yerleşim birimlerinin hudutlarının açıkça ortaya konulmasında değerli bir etken

⁵² Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 101; Yurtalan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler*, 26.

⁵³ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008), 3/3.

⁵⁴ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 3/3-4.

⁵⁵ Touati, *Ortaçağda İslam ve seyahat*, 124, 126.

olduğunu kanıtlamaktadır.⁵⁶ bölgenin sınırlarını anlattıktan sonra Cibâl'e dair hazırladığı ayrıntılı haritasını açıklayan müellif bunun ardından Cibâl'in şehirlerini sıralar. Bunlar: Hemedan, Dînever, Kum, İsfahan, Nihâvend, Kâşân, Kerec, Burc ve Lûr'dur.⁵⁷ İbn Havkal bu genel bilgileri aktardıktan sonra Cibâl'in şehirlerini ayrı ayrı ele almaktadır. İlk sırada bölgenin merkezi olan Hemedan'dan bahseder.

Müellifin şehre dair verdiği bilgilerde kısa ve öz olarak şehri anlatması ile sadece Hemedan merkeziyle alakalı değil buraya tabi kasabalardan da bahsetmesi gibi hususlar göze çarpmaktadır. Hemedan'ın civardaki beldelere uzaklığı ve bu beldelerin birbirlerine olan mesafesi belirtilirken yerlerin özelliklerine değinilir. İbn Havkal, Hemedan'ı anlatırken ayrıntılı bir şekilde bu şehrin komşu yerlere Rey, İsfahan, Azerbaycan ve Huzistan gibi kentlere olan mesafesi üzerinde durmaktadır.⁵⁸ Müellifin verdiği bilgiler çerçevesinde Hemedan'ın kendisine dahil olan kasabalara uzaklığı şöyledir: Hemedan kent merkezinden Esedâbâd'a 15, Dînever'e 30, Mâzerân'a 4, Sâve'ye 30, Râmen'e 7 ve Rûzrâver kasabasına 7 fersah sürmektedir. Hemedan'a bağlı kasabaların birbirlerine olan uzaklığını şu şekilde kaydetmektedir: Esedâbâd'tan Kasrû'l-Lüsûs'a 7, bu kasabadan Mâzerân'a 7, oradan Kantaratü'n-Nu'mân'a 5, buradan Ebû Eyyûb'e 4, sonuncu kasabadan Bîsütûn dağına ise 2 fersah mesafe vardır. Bîsütûn aynı zamanda bir kasabanın ismi olup oradan Kırmîsîn'e 8, buradan Zübeydiyye'ye 8, oradan Hulvân sınırında yer alan Mercü'l-Kal'a'ya ise 9 fersaktır.⁵⁹

Eserine göre Hemedan, dönemin önde gelen ve çok sayıda idarî birimi olan büyük kentlerinden birisidir. Şehir yeşilliği, ağaçları, su kaynaklarının çokluğu ile tanınmaktadır. Birçok türde ticarî metalara sahip olduğu ve bunların başında küçükbaş hayvancılıktan imal edilen süt ile peynirin geldiği belirtilir. Hemedan'da üretimi gerçekleştirilen tarım ürünleri arasında çoğunluğu - Hemedan'ın kasabalarından- Rûzrâver'de yetiştirilen safran bulunmaktadır. Hemedan halkının karakterine dair ahlakının iyi, misafirperver ve şeref sahibi kimseler olduğu açıklanır.⁶⁰ Dînever'de yaşayan insanların mizaçları bakımından Hemedan ehlinde daha nezaketli, ince düşünceli oldukları, iyilik ve ilmî üstünlük yönlerinden de tabii bulunduğu Hemedan kentinden üstün bir konuma yükseldiği belirtilir.⁶¹ Ancak İbn Havkal bu konuda eserinde tutarsız bir davranış sergileyerek kendisi ile çelişkiye düşmektedir. Şöyle ki yazar kitabının diğer bir kısmında Hemedan'da bulunan vatandaşların ahlaklı, faziletli, yumuşak huylu ve ilimde rûsûh sahibi şahsiyetler olduklarını söylemek suretiyle şehrin olumlu hasletlerine birkaç defa vurgu yapmaktadır.⁶²

İbn Havkal Hemedan'ın da sınırlarında yer aldığı Cibâl bölgesinde bir gölün mevcut olmadığını söyleyerek yöredeki su kaynakları hakkında nakillerde bulunmaktadır. Ona göre Cibâl, Ermenistan topraklarından çıkan akarsular haricinde içerisinden gemiyle gidilebilecek bir akarsuya da sahip değildir.⁶³ Ancak Hemedan ve buraya bağlı ilçelerden Esedâbâd, Dînever, Kırmîsîn, Merc, Kerec ve Burc gibi yerlerin İsfahan civarından başlayıp batıya doğru

⁵⁶ İstahri, *Mesâlikü'l-memâlik*, 195; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 357.

⁵⁷ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 358.

⁵⁸ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 358.

⁵⁹ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 358-361.

⁶⁰ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 358.

⁶¹ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 362.

⁶² İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kûbî, *el-Büldân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 76; İstahri, *Mesâlikü'l-memâlik*, 198; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 358, 362; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk fi'ttirâkı'l-âfâk* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989), 2/672-673.

⁶³ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 370.

akan Zerrinrûz ırmağı ile sulandığını beyan etmektedir.⁶⁴ Bölgenin coğrafi oluşumları hakkında da Cibâl'in çoğu yerinin görkemli dağlarla çevrili olduğu ancak Hemedan ve Kum ortasında kalan toprakların geniş platolardan meydana geldiği dile getirilir.⁶⁵

Şûretü'l-arz'da Hemedan'da bulunan dağlardan da bahsedilmektedir. Bunlardan önemli bir tanesi Bîsütûn dağıdır. Bîsütûn dağı Hemedan ile Hulvân ortasındaki bir konumda olup Hemedan şehir merkezinin daha yakınındadır. Milâttan önceki çağlardan beri faal olarak kullanılan, İslâm devrinde de gerek kervan gerekse hac için takip edilen bir rota şeklinde istifade edilen devletlerarası temel güzergâh Bîsütûn'un hemen aşağısından geçip gitmekteydi. Dağın bu kısmının yüzyıllar süresince tüccar topluluklarının meşhur dinlenme ve konaklama mevkilerinden birisi olduğu zikredilmektedir. Eserde dağın hayli yüksekte olduğu, oldukça ihtişamlı ve uç noktasına tırmanabilmenin olanaksız olduğu bildirilmektedir. Dağın çevresinde bir tur atabilmek için en az üç gün mesafe almak gerekmektedir.⁶⁶ İbn Havkal bölge halkından birtakım şahısların İran kistrâlarının kendi yetkinliklerini ve liderliklerini tüm dünyaya ilan etmek niyetiyle Bîsütûn'un bu kısmında ekonomiyi canlandıracak mekânlar, alış-veriş yerleri tesis ettiklerine yönelik bir haberi bildirdiklerini nakletmektedir. Diğer taraftan bu dağın hemen altında içerisinden sular akan bir membain yer aldığı, büyük bir oyuğun olduğunu nakleder. Diğer bir coğrafyacı Kazvîni bu mekânın insan tarafından taşlara şekil verilmesiyle yapıldığını iddia etmektedir. Bu kısımda Sâsânî Kralı II. Hüsrev'in (590-628) Şebdîz diye isim verilen atıyla üstünde biner vaziyette kistrânın kendi kazdırılmış kaya resmi mevcuttur. İlâveten kistrânın cariyesi olduğu bilinen Şîrîn'in sureti de tavanda bulunmaktadır. Bu kabartmaları nakşeden şahsın Fütus b. Sinimmâr isminde bir heykeltıraş olduğu kaynaklarda kaydedilmektedir. Bîsütûn dağındaki taşlarda bu kabartmaların haricinde çeşit çeşit kabartmaların da var olduğu İbn Havkal tarafından rivayet edilmektedir. Yazar bu minvalde bir okul ile öğretmen ve talebelerin yer aldığı bir çizimin mevcudiyetine temas etmektedir.⁶⁷

İbn Havkal, Hemedan'ın fizikî ve topografik yapısı hakkında da birtakım mâlûmat aktarmaktadır. O, eserinde diğer coğrafyacıların aksine Hemedan'ın sadece 1 fersaha 1 fersah (1 x 1 fersah) bir alanda yer aldığını iddia eder. Hemedan'ın büyüklüğünü buraya bağlı Dînever nahiyesi ile kıyaslayarak ondan iki kat daha büyük olduğunu aktarmaktadır. Kentin, asıl şehir (şehrîstan) ve çevresinde kalan dış mahalleler (rabaz) olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu söylemektedir. Şehrînin 4 farklı yönde giriş kapısı olduğundan ve bunların demirden yapıldığından bahseder.⁶⁸

Şûretü'l-arz'da Hemedan'dan geçen ticaret ve hac yolları hakkında da bilgiler verilmektedir. Nîşâbur tarafından başlayıp Hemedan'daki Bîsütûn dağının yamacından Hulvân'a ilerleyen bir

⁶⁴ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 361-362.

⁶⁵ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 370.

⁶⁶ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, 203; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 371-372; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlim*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: E.J. Brill, 1906), 398; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sadır, 1995), 1/515; Ebû Yahyâ Zekerıyyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2011), 342; el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Ali Ebü'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, nşr. M. Le Baron Mac Guckin de Slane M. Reinaud (Paris: Imprimerie Royale, 1840), 71; Muhammed b. Ali el-Butsevî Sîpâhîzâde Mehmed, *Evdahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*, thk. Mehdi İd er-Ravâdiyye (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2006), 108.

⁶⁷ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, 203; İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 371-372; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 398; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 2/672; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/515, 3/319; Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd*, 343; Ebü'l-Fidâ', *Takvîmü'l-büldân*, 71; Sîpâhîzâde Mehmed, *Evdahu'l-mesâlik*, 108.

⁶⁸ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 362.

hac güzergâhı mevcuttu. Aynı şekilde bu dağın üzerinde İslâm öncesi dönemlerden beri var olan ve farklı ülkelerden gelen tüccarların ticaret yaptığı bir çarşı-pazar yer almaktaydı.⁶⁹

Cibâl vilâyeti ve Hemedan'daki ticarî duruma yönelik anlatımların diğer konulara nazaran kitabın genelinde olduğu gibi daha kapsamlı olduğunu söyleyebiliriz. Ahalinin temel geçim kaynağının hayvancılık olduğu bölgede süt ve süt ürünleri başlıca gıda maddesidir. Diğer taraftan yörede hayvancılık ile uğraşanlar imal ettikleri peynir, ayran, yoğurt benzeri süt ürünlerini diğer memleketlere ihraç edip satarlardı.⁷⁰ Hemedan'daki temel ticarî metallerin ücretleri bakımından zengin olmayanların bile rahat bir şekilde ulaşabileceği bir seviyede idi. İbn Havkal "Hemedan sürekli ucuzdur" tabiri ile bu vaziyete işaret etmektedir.⁷¹ Eserde verilen bilgiye göre Cibâl vilâyetinde yaşayan halk altın ve gümüş para olan dînâr ile dirhemi tedavülde kullanmaktaydılar. Bu memleketin ağırlık ölçü birimi olarak ise "Hemedan Menni" şeklinde isim verilen birim tercih edilmişti.⁷²

Cibâl bölgesinin dinî yapısı, kitapta üzerinde durulan diğer bir konudur. Ancak burada yalnızca siyasî-dinî bir hareket olan Hürremiler'e yönelik bilgiler yer almaktadır. Buna göre bu mezhep mensupları yaşadıkları beldelerde tıpkı Müslümanlar gibi camiler inşa etmişler ve burada Kur'ân eğitimi vermişlerdir. İbn Havkal naklettiği bu bilgi ile çelişkiye düşerek Hürremiyye inanç sahiplerinin dinin yasakladığı şeyleri kendilerine helal gören ve herhangi bir otoriteye boğun eğmek istemeyen İbâhiyye'ye mensup olduklarını da söylemektedir.⁷³

İbn Havkal, eserinde Hemedan'ın İslâmî dönemde tekrar inşa edildiğini söylemektedir. Ancak bu imar faaliyetinin kim tarafından ve hangi tarihte gerçekleştirildiği hakkında bir bilgi vermemektedir.⁷⁴ Diğer kaynaklar ile mukayeseli bir okuma gerçekleştirdiğimizde Hemedan'da kayda değer imar çalışmalarının Abbâsî Halifesi Emîn (809-813) zamanında başlatıldığı ortaya çıkmaktadır. Onun döneminde kardeşi Me'mûn ile giriştiği hilâfet çekişmesinde ona karşı koyabilmek arzusuyla 195'te (811) kumandanlarından Abdurrahman b. Cebele bir grup süvariyle Hemedan'a sevk edilmişti. Komutan Hemedan'a ulaştığında Me'mûn'un komutanı Tâhir b. Hüseyin karşısında eyaleti müstahkem hale getirdi. Hemedan'ın dört kapısını, kalelerini ve burçlarını sağlamlaştırdı. Bunlara ilave olarak beldenin merkezinde ticarî yaşantının hareketlenmesi amacıyla dükkanlar; teçhizat yapımı gerçekleştirecek mekânlar tesis ettirdi.⁷⁵ Sonuç olarak İbn Havkal'ın belirttiği Hemedan'daki inşa çalışmalarının Abdurrahman tarafından burada yapılan bayındırlık faaliyetlerinin olabileceği söylenebilir. Mirza Bala ise İbn Havkal'ın Hemedan'ın İslâm döneminde inşa edildiği iddiasına farklı bir noktadan yaklaşmaktadır. Bala, İslâm'dan önceki dönemde Hemedan'da hüküm sürmüş hükümdarların şehirde yaptırdıkları binaların ve çeşitli şaheserlerin pek çoğunun İbn Havkal dönemine ulaşmadığını bu nedenle de İbn Havkal'ın, Hemedan'ın İslâm döneminde inşa edildiği haberini naklettiğini söyler. Fakat coğrafya müellifleri o dönemde Hemedan'da çok sayıda tarihî yapının var olduğuna yer

⁶⁹ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 371-372.

⁷⁰ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 372-373.

⁷¹ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 358.

⁷² İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 372-373.

⁷³ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 372.

⁷⁴ İbn Havkal, *Şûretü'l-arz*, 362; W. Barthold, *An Historical Geography of Iran* (Princeton: Princeton University Press, 1984), 131.

⁷⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Târihu't-Taberî: Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l Fadl İbrâhim (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1967), 8/412-413; Ebû'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmûri (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 5/416-417.

vermektedir. Dolayısıyla bu rivayeti “Hemedan’ın İslâmî dönemde yeniden inşa edilmesi” şeklinde kabul etmek daha uygun bir yaklaşımdır.⁷⁶

Sonuç

İnceleme konusu yaptığımız kitap, İslâm coğrafya yazıcılığının önemli örneklerinden birisidir. Kendinden sonraki devirlerde coğrafya müellifleri üzerinde büyük etkisi olmuştur. İbn Havkal alana dahil ettiği yeni metotlarla coğrafyanın bir ilim dalı olarak gelişmesine birçok katkısı olmuştur. Müellifin takriben otuz seneyi bulan seyahati neticesinde kitabını kaleme alması o zamanın geçmişinin pek çok açıdan aydınlatılmasında birincil kaynak vazifesi üstlenmektedir. Eser, coğrafya ve fiziksel nitelikler önemli bir yer kaplamak üzere bahsedilen memleketler ve şehirlere yönelik iktisadî, sosyal, kültürel, politik, dinî, idarî, eğlence, giyim-kuşam ve yerli insanların tutumları gibi mevzularda geniş-kapsamlı bilgiler ihtiva etmektedir. İbn Havkal kitabını gözlemlendiği somut bilgiler ile yazmaya dikkat etmiştir. Kaydettiği bilgilerin güvenilir olmasını bu yol ile halletmeye çalışmıştır. Sadece gözlemi esas almamış kendinden önce yazılmış coğrafya kitaplarını toplayarak birbirleriyle mukayese ettikten sonra kendi kurgusunu şekillendirmiştir. Ayrıca haritalar ve şemalar gibi görseller ile kitabına başka bir zenginlik katmıştır. İbn Havkal’ın bütün bu çabaları öncekilerden farkı olan bir kitap ortaya koymasını temin etmiştir. Müellif şahsî fikirlerini zaman zaman izhar etse de ön plana çıkarmamış, gözlemlendiğini ve işittiğini değiştirmeksizin olduğu gibi nakletmeye çalışmıştır.

⁷⁶ Mirza Bala, “Hemedân”, *İslam Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1987), 5/421-422.

Kaynakça

- Ahmad, Sayyid Maqbul. "Coğrafya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/50-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ahmed, Ahmed Ramazan. *er-Rihle ve'r-raḥḥâletü'l-müslimûn*. 1 Cilt. Cidde: Dârü'l-beyânî'l-Arabî, ts.
- Arendonk, C. V. "İbn Havkal". *İslam Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı*. C. 5/2. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1987.
- Bala, Mirza. "Hemedân". *İslam Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı*. 5. Cilt. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1987.
- Barthold, W. *An Historical Geography of Iran*. 1 Cilt. Princeton: Princeton University Press, 1984.
- Bölükbaşı, Mehmet. "İslam Dünyasında Coğrafya İlminin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi". *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2018), 01-26. <https://www.sosyalbilimler.com.tr/index.php/disosbilder/article/view/16>
- Dîvecî, Saîd. *Târîḥu'l-Mevşıl*. 2 Cilt. Bağdat: Matbûatü'l-mecmaî'l-ilmiyyi'l-İrâkî, 1982.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Spanish Islam: a History of the Moslems in Spain*. çev. Griffin Stokes. London: Frank Cass, 1913.
- Ebü'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî. *Takvîmü'l-büldân*. nşr. M. Le Baron Mac Guckin de Slane M. Reinaud. 1 Cilt. Paris: Imprimerie Royale, 1. Basım, 1840.
- Gülersoy, Ali Ekber. "Unutulmuş Bir Coğrafya Ekolü: Belh Coğrafya Okulu". *Journal of Turkish Studies* 9/11 (2014), 233-242. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7639>
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 2. Basım, 1995.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî. *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî. *Şûretü'l-arz*. Leiden: E.J. Brill, 1939.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdusselam et-Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1. Basım, 1997.
- İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf. *Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk*. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1989.
- İstahrî, Ebû İshak İbrâhîm b. Muhammed el-Farîsî. *Mesâlikü'l-memâlik*. nşr. M. J. de Goeje. Leiden: E.J. Brill, 1927.
- Kandil, Fuad. *Edebü'r-Rihle fi't-Türâsî'l-Arabî*. Kahire: Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 2002.
- Kâtib Çelebi, Muştafâ b. 'Abdullâh Hâcî Hâfîfe. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Muşennâ, 1941.
- Kazvîni, Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 2011.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müşennâ, ts.
- Krackovskij, Ignatij Julianovic. *Târîḥu'l-edebi'l-coğrâfiyyi'l-Arabî*. çev. Selâhaddin Osman Hâşim. 2 Cilt. Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1963.
- Kudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-Harâc ve sinâ'ati'l-kitâbe*. thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî. 1 Cilt. Bağdat: Dârü'r-Reşîd, 1. Basım, 1981.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlim*. nşr. M. J. de Goeje. Leiden: Brill, 2. Basım, 1906.
- Miquel, A. "İbn Hawkal". *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*. 3. Cilt. Leiden: E. J. Brill, 1986.
- Opçin, Emine. *İbn Havkal'ın Sûretü'l-Ard Adlı Eserinin Tercüme ve Değerlendirmesi*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008.

- Siddiqi, Akhtar Husain. "Muslim Geographic Thought and the Influence of Greek Philosophy". *GeoJournal* 37/1 (1995), 9-15. <https://doi.org/10.1007/BF00814880>
- Sipâhîzâde Mehmed, Muhammed b. Ali el-Butsevî. *Evdahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*. thk. Mehdi İd er-Ravâdiyye. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2006.
- Şeşen, Ramazan. "İbn Havkal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. yüzyılın Sonuna Kadar*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 1998.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l Fadl İbrâhim. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, 2. Basım, 1967.
- Touati, Houari. *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Ya'kûbî, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer. *el-Büldân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Yurtalan, Betül. *İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.